

Гуменюк О.Н.

УДК 398.838 (=512.145)

МУРТАЗА ВЕЛІДЖАНОВ – ДОСЛІДНИК КРИМСЬКОТАТАРСЬКОЇ НАРОДНОЇ ПІСНІ ГУМЕНЮК

Анотація. У статті розглядається фольклористичний доробок Муртази Веліджанова, насамперед його праця про кримськотатарську народну пісню, написана в Ташкенті в часи депортації та опублікована в наш час у Сімферополі. Дослідник відзначає здобутки фольклористів у царині фіксації й вивчення кримськотатарської народної пісні, наголошує на значенні фольклористичних праць О. Олесницького, А. Рефатова, А. Кончевського, Я. Шерфедінова, Іл. Бахшиша, Ф. Алієва, які є надійною джерельною базою вивчення пісенного фольклору кримських татар.

Основну увагу М. Веліджанов приділяє тематичним мотивам та особливостям словесної поетики пісень. Грунтуючись на висновках фольклориста та власних спостереженнях, авторка статті підкреслює такі провідні особливості поетичного світу кримськотатарської народної пісні як проникливе осягнення людських печалей і радостей; передача широкої гами почуттів, тонких настроєвих відтінків, неабияке інтонаційне багатство; мальовнича метафоричність та символічна сконденсованість лаконічної образності; динамічний розвиток ліричного сюжету, за яким виразно вгадуються обриси сюжету фабульно-оповідного; стрункість та вигадливість композиції; система експресивних повторів, яка посилює орнаментальність і чітку злагодженість викладу; вишукана звукова й ритмічна організація.

Ключові слова: Муртаза Веліджанов, фольклористика, кримськотатарський фольклор, пісня, тематичний мотив, поетика.

Аннотация. В статье рассматривается фольклористическое наследие Муртазы Велиджанова, прежде всего его работа о крымскотатарской народной песне, написанная в Ташкенте в годы депортации и опубликованная в наше время в Симферополе. Исследователь отмечает достижения фольклористов в сфере фиксации и изучения крымскотатарской народной песни, подчеркивает значение фольклористических работ А. Олесницкого, А. Рефатова, А. Кончевского, Я. Шерфедина, Ил. Бахшиша, Ф. Алиева, являющихся надежной основой изучения песенного фольклора крымских татар.

Основное внимание М. Велиджанов уделяется тематическим мотивам и особенностям словесной поэтики песен. Основываясь на выводах фольклориста и собственных наблюдениях, автор статьи выделяет такие ведущие особенности поэтического мира крымскотатарской народной песни как проникновенное постижение человеческих печалей и радостей, передача широкой гаммы чувств, тонких оттенков настроения, интонационное богатство. Обращается внимание на живописную метафоричность и символику лаконичной образности, динамическое развитие лирического сюжета, стройность и изысканность композиции, систему экспрессивных повторов, усиливающая орнаментальность и четкую слаженность изложения, эффектную звуковую и ритмическую организацию.

Ключевые слова: Муртаза Велиджанов, фольклористика, крымскотатарский фольклор, песня, тематический мотив, поэтика.

Summary. The authoress of this article investigates the folkloristic heritage by Murtaza Velidzhanov, first of all his work about the folk song by Crimean Tatars, written in Tashkent in the years of deportation and published in Simferopol in our time. The author of the investigation accentuates the importance of lyric song in the genre system of the national folklore. He considers the acquisitions by the folklorists in the branch of the fixation and studying of the Crimean folk songs, particularly the works by Alexey Olesnytsky, Arkady Konchevsky, Asan Refatov, Yahya Sherfedinov, Fevzi Aliyev, Ilyas Bakhshysh. These works make up a solid base for the studying of the song folklore by Crimean Tatars.

M. Velidzhanov pays a special attention on the thematic motives and literary poetic of songs. He writes about prevailing of sad motives in many of them. But these sad motives do not produce any oppressive effect. Marked by poetical grace, they conceal in themselves a great charge of the catharsis and have a therapeutic effect.

The authoress of the article basing on the conclusions by M. Velidzhanov and her own investigations writes about the main peculiarities of the poetic world of folk song Crimean Tatars. She pays attention on a penetrative comprehension of human sorrows and pleasures; a translation of a broad scale of feelings and of slender tins of mood; richness of different tonalities; picturesque metaphors and concentrated symbols in a laconic figurative manner; a dynamic development of a lyric plot; slenderness and refinement of composition (successive, retrospective or mosaic); a system of expressive reiterations, which reinforce an ornamental concord of exposition; an effective sound and rhythmic organization.

Key words: Murtaza Velidzhanov, folkloristic, folklore by Crimean Tatars, song, thematic motive, poetics.

Кримськотатарська фольклористика, зокрема й у галузі збирання й вивчення народної пісні, вивчена ще недостатньо. Серед найбільш помітних її представників – Муртаза Веліджанов. Досить ґрунтовна його праця про кримськотатарську народну пісню й проблеми її наукового вивчення «Къырымтатар халкъ йырларынынъ сёзлери акъкъында» («Про слова кримськотатарських народних пісень») написана в Узбекистані. Ця праця в умовах депортації не була опублікована і з'явилася друком на початку 90-х років минулого століття в часописі «Йылдыз» за редакції Різи Фазила [1], згодом вміщена як вступна стаття у першому в нинішні часи ґрунтовному сімферопольському збірнику кримськотатарських народних пісень, підготовленому до друку Ільямом Бахшишом та Едемом Налбандовим [2].

М. Веліджанов веде мову про зацікавленість кримськотатарською народною піснею та її творче використання такими визначними композиторами як Михайло Глінка, Олександр Глазунов та Олександр Спендіаров. Відлуння кримськотатарського народного мелосу, скажімо, дуже виразне у сюїті

О. Спендіарова «Кримські ескізи». Важливі відомості подаються у статті про фольклористичні записи, видання й певні кроки в напрямку наукового осягнення пісенного фольклору кримських татар, зокрема збірку О. Олесницького «Песни крымских турок» [3].

У 20-і роки ХХ століття, час значного піднесення кримськотатарської національної культури, посилюється інтерес і до її фольклорних витоків. М. Веліджанов підкреслює особливі заслуги в цій галузі відомого співака А. Кончевського, який видав у цей час збірник «Песни крымских татар» з передмовою А. Луначарського, де високо оцінена самобутність та поетичне й мелодійне багатство пісень кримських татар – спадкоємців плідних культурно-мистецьких традицій, що склалися на півострові упродовж багатьох сторіч [4]. У середині 20-х років кримськотатарською народною піснею і зокрема притаманними їй діалектними відмінами зацікавилась ленінградська дослідниця Ольга Іванівна Шацька. Вона опублікувала збірник «Крымскотатарская песня», цей збірник, зазначає М. Веліджанов, «виданий російською, французькою, італійською та німецькою мовами» [с. 6]. У 1927 році вийшла праця «Къырымтатарларнынъ йырлары» («Пісні кримських татар»), що її підготували до друку фольклористи В. Філоненко та С. Єфетов [5].

Фольклористична діяльність у галузі збирання, записування й видання кримськотатарських народних пісень продовжується і в 30-х роках ХХ століття. У цей час виходять збірники, що їх готують до друку композитори Асан Рефатов, Яг'я Шерфедінов, Ільяс Бахшиш, поети Ібраїм Бахшиш, Юсуф Болат [6]. Тяжкі часи тоталітарних репресій, які безпосередньо торкнулися багатьох діячів кримськотатарської культури, а згодом трагічні умови депортації не змогли знищити культурної самобутності кримських татар, надійною основою якої є національний фольклор. І в умовах депортації, надто після настання наприкінці 50-х років суспільної відлиги, продовжилась фольклористична діяльність таких ентузіастів як Яг'я Шерфедінов, Ільяс Бахшиш та Едем Налбандов [7]. М. Веліджанов виділяє тоді молодого композитора Февзі Алієва, зазначаючи, що він веде серйозну копітку роботу в напрямку збирання й вивчення національного музичного фольклору [с. 9].

Самобутність кримськотатарської народної пісні, на думку дослідника, визначається особливостями природи та історії Криму і не в останню чергу синтезом елементів культур «численних етносів, що раніше проживали в Криму» [с. 11]. Сформована в давні часи, ця власне кримськотатарська самобутність набула такої сталої означеності й сили, що її вже не змогли знівелювати пізніші турецькі, болгарські, українські, російські та інші впливи, які теж певною мірою збагачували її. Ці впливи в кожному випадку були обопільними, адже й кримськотатарська пісенність збагачувала культури сусідніх народів. Як на прикладі такої культурної взаємодії М. Веліджанов вказує на такі пісні як «Мен анамнынъ бир къызы эдим» («Я у матері була одна»), «Къара-къара къазанлар» («Пречорні казани»), які, на його думку, мають українське походження, «Эм северсинъ, эм севмесинъ» («То любиш, то не любиш») – російське, «Ёсмам, сёйлетме мени» («Кохана, не змушуй мене говорити») та багато інших – турецьке [с. 10-11]. Я. Шерфедінов у своєму збірнику навіть подає окремий розділ пісень іонаціонального походження [8]. Натомість Ф. Алієв вважає, що в багатьох випадках твердження про такі запозичення ще треба доводити. На його думку тут слід говорити не так про безпосередні запозичення, як про спільність тих чи інших пісень для кримськотатарського та іншого сусіднього народу, особливо це стосується ряду пісень, поширених у Криму (насамперед на Південнобережжі) й у Туреччині [9, с. 12]. Так чи інакше, але і безперечно самобутність кримськотатарської народної пісні, і також безперечно її пов'язаність з пісенними культурами інших народів (тут слід говорити також і про грецькі, румунські, циганські, кавказькі впливи, і про взаємодію з пісенністю караїмів та кримчаків) ще потребує ґрунтовного осягнення, на чому слушно наголошує М. Веліджанов.

Ведучи мову про жанрову специфіку кримськотатарської народної пісні, М. Веліджанов виділяє тут чотири основні, на його думку, відміни. Це ліричні пісні; чини й мане (особливого роду співанки, близькі до українських коломийок чи російських частушок); побутові пісні; жартівливі пісні. Вживання дослідником такого терміну як «епічні пісні» («епік йырлары») при тому, що він у своїй статті цих пісень окремо не розглядає, дає підстави припускати, що М. Веліджанов не виключає широкого значення терміну «ліричні пісні», але все ж, так само як і в О. Олесницького та деяких інших дослідників, термін «ліричні пісні» фігурує в його праці переважно у вузькому значенні – пісні про кохання. У кримськотатарському фольклорі, підкреслює дослідник, ці пісні найпоширеніші, їх, за його підрахунками, більше половини [с. 11]. Переважна більшість кримськотатарських пісень про кохання, зазначає дослідник, мають форму звернення юнака (чоловіка) до коханої дівчини чи жінки, в них оспівується її чарівливість, зовнішня врода й душевна краса, виявляється складна гама переживань ліричного суб'єкта, зокрема й ревності. Значно рідше стрічаються пісні зі зверненням дівчини до юнака. В ряді пісень почуття кохання поєднується з почуттям любові до рідного краю, з оспівуванням чарівної кримської природи, образи якої часто психологізовані й допомагають передати душевні переживання, втілені у влучних мальовничих метафорах. Дослідник наводить промовисті приклади подібної впливової образності («Аягын бастыгы ерден бир авуч топрагын гондер, юзюми сюрейим» – «Вмиюсь землею, по якій ти пройшла»; «Солды меним дердимлер багъчамдаки сусамлар» – «Від страждань моїх зав'язли іриси в саду» тощо [с. 12]). Дослідник вказує на метафоричне багатство притаманної народним пісням образної мови, на промовисті гіперболи, епітети тощо, підкреслює, що ті чи інші параметри художності кримськотатарського пісенного фольклору ще мають стати предметом ґрунтовного вивчення.

В розділі «Чини та мане» («Чынлар ве манелер») звертається увага на особливий вид грайливих співанок. Чини – це своєрідна мозаїка дворядкових скріплених дзвінкою римою, смислово й інтонаційно завершених фраз, часто поданих у формі діалогу між юнаком та дівчиною. Чини поширені переважно в

степових районах Криму, так само як і ногайські беїти (куплети), строфіка яких більш розлога і криє в собі речитативний характер виконання. Своєю грайливістю, дотепністю, жвавістю до чинів та ногайських беїтів близькі мане – чотирирядкові римовані співанки, поширені насамперед на Південнобережжі, а згодом і в інших районах Криму. Вони, зазначає М. Веліджанов, «виконуються хором чи окремими людьми». «Особлива риса мане, – додає дослідник, – полягає в тому, що вони не раз співаються під час свят, на весіллях, часто при виконанні колективного танцю «Хоран» [с. 17]. Виконавці мане – це часто певна група, кожен з учасників якої виконує свою співанку, таким чином утворюється не діалог, як при виконанні чинів, а полілог. Чини, ногайські беїти та мане, підкреслює М. Веліджанов, це особливі жанрові утворення кримськотатарського пісенного фольклору.

Виділяючи в окремий жанр побутові пісні («Турмуш йырлары»), дослідник підкреслює таку їхню рису як відображення «різного роду драматичних і трагічних подій», спричинених родинними негараздами [с. 18]. Фольклорист веде мову про викривальний характер таких пісень, їх спрямованість на засудження аморальних суспільних явищ, таких як застарілі догми і звичаї (наприклад, одруження всупереч волі нареченої) чи пияцтво. Авторство багатьох таких пісень, вважає дослідник, первісно належало жінкам, бо ж виклад у них часто подається від жіночого імені.

Суттєве місце в кримськотатарському фольклорі займають жартівливі пісні, які, як слушно зазначає М. Веліджанов, користуються особливою популярністю завдяки своїй дотепності, жвавості, образній яскравості, злободенності. Ці пісні не лише веселять і потішають, а й криють у собі глибокий зміст, «змушують задуматися». Персонажами таких пісень не раз виступають тварини («Сычан» – «Мишеня», «Чалбаш Бора» – «Сивоголовий Верблюд»), в образах яких вгадуються людські риси [с. 20].

Дослідник порушує проблему осягнення національної специфіки кримськотатарського пісенного фольклору у його взаємодії з фольклорними традиціями інших народів. Подається жанрова класифікація пісень (епічні, ліричні, побутові, жартівливі). Окремо виділяються такі специфічно кримські жанрові різновиди як грайливі співанки – чини й близькі до них ногайські беїти (куплети), спершу поширені переважно в степових районах, та мане, пов'язані головним чином з південнобережними та гірськими районами. Приділяється певна увага питанням поезики народної пісні – характер ліричного героя, композиційна своєрідність пісень (поділ їх на однотемні та багатотемні), особливості строфіки, римування, афористична чіткість поетичного вислову, виразність метафор, промовистість епітетів тощо.

Найбільше уваги приділяє автор статті жанру ліричної пісні, розглядаючи у відповідному розділі головним чином пісні про кохання і зазначаючи, що ці пісні в кримськотатарському фольклорі найбільш поширені. Вони побудовані переважно у формі звернення ліричного героя до коханої й славлять її вроду й душевну красу (пісні-звернення дівчини чи жінки до коханого трапляються рідше). В цих піснях подається широка гама розмаїтих людських почуттів – від радісної втіхи, світлих сподівань до гіркої туги й безнадійних ревнощів. Саме у піснях про кохання образність здебільшого набуває особливої метафоричної вишуканості та експресивності.

Стаття М. Веліджанова, яка окреслює суттєві перспективи наукових досліджень кримськотатарської народної пісні, і сьогодні не втратила своєї значимості та актуальності.

Джерела та література:

1. Веліджанов М. Къырымтатар халкъ йырларынынъ сёзлери акъкъында / И. Веліджанов // Йылдыз. – 1992. – №№ 5, 6.
2. Веліджанов М. Къырымтатар халкъ йырларынынъ сёзлери акъкъында М. Веліджанов // Къырымтатар халкъ йырлары / Топлагъан ве тертип эткенлер Бахшыш Ил., Налбандов Э. – Акъмесджит : Таврия, 1996. – 448 с. – С. 5–57. Надалі праця М. Веліджанова цитується за цим виданням, в дужках у тексті вказується сторінка.
3. Олесницкий А. Песни крымских турак : Текст, перевод и музыка / А. Олесницкий. – Москва : Лазаревский институт восточных языков, 1910. – С. XII [От редактора ; Предисловие] + 65 [Тексты] + 8 [Ноты].
4. Кончевский А. Песни Крыма / Аркадий Кончевский. – Москва, 1924.
5. Ефетов С. Б. Песни крымских татар / С. Б. Ефетов, В. И. Филоненко // Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. – Т. 1 (58). – Симферополь, 1927. – С. 69–84.
6. Див. зокрема : Шерфединов Я. Песни и танцы крымских татар / Ягъя Шерфединов. – Симферополь : Крымское гос. из-во, 1931. – 94 с. ; Qъгъm tatar jъrlarъ. – Qъгъm devlet nesriyatъ, 1932. – 52 + 98 с. [У виданні вміщена передмова : Refatov H. Qъгъm tatar halq muzikas. – S. 13–20].
7. Сабанынъ Сааръ вакътында : Къырымтатар халкъ йырлары / Топлагъан ве тертип эткенлер Бахшыш И., Налбандов Э. – Ташкент : Гъафур Гъулям адына Эдебият ве санъат нешрияты, 1977. – 376 б. ; Шерфединов Я. Звучит кайтарма – Янърай къайтарма. – Ташкент: И-во лит. и искусства им. Гафура Гуляма, 1979. – 232 с.
8. Мелодии других народов, вошедшие в быт татар в виде песен // Шерфединов Я. Звучит кайтарма – Янърай къайтарма... – С. 212–220.
9. Антология крымскотатарской народной музыки – Къырым халкъ музыкасынынъ антологиясы / Алиев Ф.М. – Симферополь : Крымское уч.-пед. гос. и-во, 2001. – 600 с.